

Історичний журнал

2008

НАУКОВЕ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ
ВИДАННЯ

Державне спеціалізоване
видавництво «Вища школа»

Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

CONTENTS

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH
Стоцький Я. «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне»: УГКЦ у західних областях України в 1947–1949 рр.	Stotskyi Y. UGCC in western regions of Ukraine in 1947–1949
ПОВІДОМЛЕННЯ	REPORTS
Курас Д. Основні засади економічної політики в українській державі у контексті історичних оцінок Микити Шаповала	Kuras D. The main principles of economic policy and agrarian relations in Ukrainian state in the context of historical appraisal of Mykyta Shapoval
Трибуна молодого науковця	TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST
Самофалов М. Кость Штеппа: роки еміграції (1943–1958)	Samofalov M. Kostya Steppa: Years of occupation (1943–1958)
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І МЕТОДИКА ІСТОРІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND METHODS OF THE HISTORICAL RESEARCH
Орлова Т. Соціально-економічне становище жіноцтва в СРСР: радянська історіографія і реальність минулого	Orlova T. Socio-economic situation of women in the USSR: Soviet historiography and the historic reality
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ	IN ASSISTANCE TO THE TEACHER OF HISTORY
Панчук М. Закарпаття в умовах угорської окупації та Другої світової війни (етнополітичний аналіз)	Panchuk M. Trans Carpathian in the conditions of Hungarian occupation and World War II (ethnopolitic aspects)
Михайлюк М. Українське питання як джерело конфлікту між Альфредом Розенбергом та Еріхом Кохом	Mykhaylyuk M. Ukrainian question as the source of the conflict between E. Koch and A. Rozenberg
Білошицький С. Еволюція і проблеми ствердження нормативної та емпіричної ліберально-демократичних концепцій прав людини	Biloshytskyi S. Evolution and Formation of Problems of Normative and Empiric Liberal-Democratic Conception of Human Rights
Мотрук С. Чехія на шляху євроінтеграції	Motruk S. On Way of Eurointegration: Czech Variant
ІСТОРИЧНІ ПОРТРЕТИ	HISTORICAL PORTRAIT
Гусев В., Таран Л. Іван Васильович Лучицький – учений, педагог, громадсько-політичний діяч	Gusev V., Taran L. Ivan Vasylyovych Luchytsky: Scholar, Educator and Political Activist
ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ	DISCUSSION
Савойська С. Мовно-політичний сепаратизм як поняття	Savojska S. Language-political separatism as the conception
РЕЦЕНЗІЇ	REVIEWS
Крот В. Козацька революція в російській рецепції очима українця	Krot V. Kozak Revolution in the Russian reception in the view of Ukrainian
Щербак М. Микола Павлович Дашкевич – повернене ім'я визначного українського вченого	Sherbak M. Mykola Pavlovych Dashkevych is the returned name of outstanding Ukrainian scientist
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	SCIENTIFIC LIFE
Калакура О., Макаренко Н. Четверті Курасівські читання «Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання»	Kalakura O., Makarenko N. Fourth Kuras Readings «Political conflicts in present-day Ukraine: main point, source, ways of overcoming»
Хівренко Н. Християнство крізь віки	Hivrenko N. Christianity through the centuries
КНИЖКОВА ПОЛІЦІЯ	BOOKSHELF

Шеф-редактор **Юрій ЛЕВЕНЕЦЬ**,
доктор політичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
директор Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Головний редактор **Віктор ГУСЄВ**,
доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, професор
Володимир БОРИСЕНКО, доктор історичних наук, професор
Ігор ВЕРБА, доктор історичних наук, професор
Володимир ГОРБАТЕНКО, доктор політичних наук,
професор
Іван ДРОБОТ, доктор історичних наук, професор
Марія KARMAZINA, доктор політичних наук, професор
Віктор КОЛЕСНИК, доктор історичних наук, професор
Віктор КОТИГОРЕНКО, доктор політичних наук
Володимир КУЧЕР, доктор історичних наук, професор
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, доктор історичних наук, професор
Олександр МАЙБОРОДА, доктор історичних наук, професор
Віктор МАТВИЄНКО, доктор історичних наук, професор
Юрій МИЩИК, доктор історичних наук, професор
Май ПАНЧУК, доктор історичних наук, професор
Віра ПІВЕНЬ, директор видавництва «Вища школа»
Юрій ПІНЧУК, доктор історичних наук, професор,
заступник головного редактора
Олександр РЕЄНТ, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Валерій СОЛДАТЕНКО, доктор історичних наук,
професор, член-кореспондент НАН України
Олександр СУШКО, доктор історичних наук, професор
Юрій ТЕРЕЩЕНКО, доктор історичних наук,
професор, заступник головного редактора
Юрій ХРАМОВ, доктор фізико-математичних наук,
професор

Chef-editor **Yuriy LEVENETZ**,
doctor of political sciences, professor, doctor of political
sciences, professor, corresponding member NAS of Ukraine,
director of the Institute of the Political
and Ethno-National Research (NAS of Ukraine)

Editor-in-chief **Victor GUSIEV**,
doctor of historical sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Gennadiy BORIACK, doctor of historical sciences, professor
Volodymyr BORISENKO, doctor of historical sciences, professor
Igor VERBA, doctor of historical sciences, professor
Volodymyr HORBATENKO, doctor of political sciences,
professor
Ivan DROBOT, doctor of historical sciences, professor
Maria KARMAZINA, doctor of political sciences, professor
Victor KOLESNYCK, doctor of historical sciences, professor
Victor KOTYHORENKO, doctor of political sciences
Volodymyr KUCHER, doctor of historical sciences, professor
Stanislav KUL'CHYTSKY, doctor of historical sciences, professor
Olexandr MAJBORODA, doctor of historical sciences, professor
Victor MATVIYENKO, doctor of historical sciences, professor
Yuriy MYTZYCK, doctor of historical sciences, professor
May PANCHUCK, doctor of historical sciences, professor
Vira PIVEN', director of the publishing house «Vyscha shkola»
Yuriy PINCHUCK, doctor of historical sciences, professor,
assistant editor-in-chief
Olexandr REYENT, doctor of historical sciences, professor,
corresponding member of the NAS of Ukraine
Valeriy SOLDATENKO, doctor of historical sciences, professor,
corresponding member of the NAS of Ukraine
Olexandr SUSHKO, candidate of historical sciences, docent
Yuriy TERESHCHENKO, doctor of historical sciences,
professor, assistant editor-in-chief
Yuriy KHRAMOV, doctor of physico-mathematical sciences,
professor

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень НАН України
(протокол від 5 січня 2008 р. № 1)

Постановою президії ВАК України затверджено як фахове видання
зі спеціальностей «Політичні науки» та «Історичні науки»
(протокол від 30 червня 2004 р. № 3–05/7)

Виходить з серпня 2003 р.

Свідцтво про реєстрацію
серія КВ № 8337 видано
Державним комітетом
телебачення
і радіомовлення України
22.01.2004

Матеріали не повертаються.
При передруку посилання
на «Історичний журнал» обов'язкове

Надруковано з плівок,
виготовлених у видавництві «Вища школа»,
вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054,
у ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»,
вул. Віскозна, 8, м. Київ, 02094

Відповідальний секретар
Тамара Мусієнко
Художній редактор
Іван Хороший
Технічний редактор
Антоніна Омоховська
Комп'ютерна верстка
Наталії Довлетукаєвої

Підп. до друку 01.12.2008.
Формат 70 × 108/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура SchoolBookC. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 11,20. Обл.-вид. арк. 12,35.
Тираж 1000 пр. Зам. № 8-296

Адреса редакції:

вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054,
тел.: 486-05-33, 486-35-33
Від. збуту: тел.: (044) 486-37-42
тел./факс: (044) 486-32-44

e-mail: v_skola@i.com.ua
(у полі «Тема» вказувати «Журнал»)
http://www.vyshcha-shkola.com.ua
© «Вища школа», 2008

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 338.2(477):929
Шаповал М. Ю.

Дмитро КУРАС,
кандидат історичних
наук, старший
викладач Київського
національного
університету
внутрішніх
справ

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНИХ ОЦІНОК МИКИТИ ШАПОВАЛА

ьогодненню української держави притаманна достатньо висока динаміка розвитку соціально-економічної сфери і пов'язаного з нею комплексу різноманітних проблем. Не ставлячи за мету давати у цій статті поради у суто практичній площині економічних відносин, доцільним вбачається запропонувати один із можливих поглядів на інваріантність шляхів розвитку держави й суспільства у пошуку, можливо, кращих засобів вирішення тієї сукупності проблем, які нині є об'єктивною реальністю.

Окреслюючи коло питань, на розгляд яких спрямована ця стаття, перш за все хотілося б наголосити, що Микита Юхимович Шаповал був насамперед політиком, а вже потім ученим. Домінування в його поглядах політичної складової, з одного боку, сприяло наявності значною мірою соціалістичного утопізму, проте з іншого – надає нам цінний матеріал, корисний для визначення й розуміння тенденцій у процесі еволюції вітчизняної суспільно-політичної думки.

З-поміж українських політичних діячів першої третини ХХ ст. М. Шаповал вирізняється кількома рисами. По-перше, він ніколи докорінно не змінював своїх поглядів, еволюціонуючи в обраному один раз напрямі. По-друге, завдяки своїм особистим здібностям він зумів досягти високого наукового рівня і стати одним із визначних історіографів доби революції

1917–1920 рр., а також засновником модерної української соціології. По-третє, широке коло його наукових інтересів надає вельми цікаві можливості для аналізу різних сфер життя суспільства, розглянутих у своїй взаємочинності.

Представлені у цій праці погляди М. Шаповала у сфері соціально-економічного розвитку української держави є певним прогностичним матеріалом, спрямованим насамперед на створення наукової бази для пошуку найоптимальнішого варіанта розв'язання існуючих сьогодні проблем.

У своїх поглядах, які тою чи іншою мірою торкалися сфери соціально-економічних відносин М. Шаповал поєднував, з одного боку, революційний ідеалізм лівосоціалістичного спрямування, а з другого – спробу прагматично оцінити бажання й прагнення трудового населення України в досягненні своєї споконвічної мрії – визволення від тягара експлуатації як панівних верств суспільства, так і самої держави.

Будучи вихідцем із самих низів суспільства, М. Шаповал бачив єдиною і вищою метою своєї політичної діяльності ліквідацію будь-яких проявів експлуатації людини та визволення трудових верств суспільства від їхнього нелюдського становища.

Аналізуючи його погляди у цій сфері доцільно виокремити положення, які не пройшли випробування історичною практикою, і ті ідеї, які донині залишаються більш чи менш акту-

© Д. Курас, 2008

альними для соціально-економічного і політичного розвитку нашої держави.

В основу економічної політики держави М. Шаповал пропонував покласти два наріжних каменя соціалістичної концепції – соціалізацію і трудовий принцип формування економічних відносин. Аналізуючи у своїх працях діяльність Центральної Ради і Директорії в економічній сфері та вибудовуючи основи власної концепції розвитку української державності, М. Шаповал неодноразово наголошував на обов'язковості комплексного впровадження цих принципів у практику політичного й економічного життя. З його погляду важливим висновком було те, що розірвання взаємозв'язку між соціалізацією та застосуванням принципу трудових відносин у суспільстві може призвести (і фактично призвело в 1917–1920 рр.) лише до фрагментарності реформ, їх незавершеності і, як наслідок, до розчарування суспільства не тільки у певних політичних силах, а й у самій ідеї соціально-економічних змін [1].

Безумовно, потребує пояснення і форма тлумачення М. Шаповалом названих вище принципів формування нових соціально-економічних відносин. По-перше, необхідно завважити, що у розумінні самого поняття «соціалізація» М. Шаповал є послідовнішим за більшість діячів, які доволі вільно використовували його відповідно до політичної ситуації.

Одним із найгостріших було питання форм власності. Виходячи із класичного розуміння сутності соціалістичної концепції, М. Шаповал виступає категоричним противником приватної власності на засоби виробництва. Відповідно до його глибокого переконання саме інститут приватної власності є основним джерелом отримання надвартості, і, відповідно, – експлуатації людини людиною. Подолання ж явища експлуатації він бачив через ліквідацію надвартості і, як наслідок, – прибутку. Це, власне, і є стрижнем його концепції побудови со-

ціалістичної держави, чиї громадяни можуть бути дійсно рівноправними між собою [2].

Розуміючи соціалізацію як усупільнення природних багатств, засобів виробництва, праці, а також продукту цієї праці, М. Шаповал виокремлював два основні етапи впровадження цієї ідеї в життя.

Першим кроком мала стати націоналізація. Сам М. Шаповал писав з цього приводу: «а) Націоналізація індустрії, транспорту і природних багатств. ...Практично нам треба знати, що приватна власність на знаряддя продукції капіталістичного господарства касується, це-б-то знаряддя продукції залишаються просто знаряддями, визволяються од ролі капітала – вибивача надвартості. ...б) Націоналізація фінансового капіталу. ...в) Націоналізація зовнішнього торгу і монополія посередництва між внутрішніми господарськими групами. ...Держава на вні є представником всього народного господарства. З-за кордону нічого приватно громадянин соціалістичної республіки здобути не може. Потрібні речі він замовляє через державний орган зовнішнього торгу. Внутрішнє посередництво держави в "обміні" продуктами між господарськими групами є її монополією про вільний торг хоч би і для виключно-виїмкових продуктів не може бути мови» [3].

Як ми бачимо, наведені вище положення фактично не відрізняються від аналогічних заходів, які були свого часу запроваджені радянською державою і протрималися практично аж до її занепаду. Проте не все у поглядах М. Шаповала так легко укладається в просту схему ототожнення з політикою більшовиків.

У своїх працях М. Шаповал гостро критикує радянську економічну модель, виділяючи дві основні тези. Перша – в СРСР повним ходом йде процес побудови не соціалістичної держави, а державного капіталізму, як певної видозміни існуючої капіталістичної системи: «Удержавлення природних ба-

гатств, господарства і духовно-культурної діяльності створило нечувану деспотію держави і рабство населення, передовсім того робітництва, яке нібито є носієм соціалізму... Соціалістичне господарство організується і ведеться не державою, а союзом самих трудящих – така є догма соціалізму. Большевизм-ленінізм є протилежність цьому, тому він не соціалізм» [4]. Місце експлуататора посіла держава, примусово усунувши приватний капітал. Трудове ж населення як не мало права на засоби виробництва і продукт праці, так його й не отримало. М. Шаповал особливо наголошував на тому факті, що в СРСР і робітники, і селяни фактично залишилися найманими працівниками, які не мали ні права управління виробництвом, ні розподілу кінцевого продукту: «Основна риса капіталізму – трудящі відокремлені правом власності і розпорядження від знарядь продукції – є основною прикметою і суспільного устрою СРСР, де не робітництво в своїх вільних асоціаціях розпоряджає знаряддям і засобами продукції, а держава, це-б-то пануюча частина компартії, большевицька олігархія, „вродливий блок”. Заробітна плата, наймицтво й усовування від праці (на понівіряння безробіття) є соціальним продуктом такого устрою. Тому, устрій СРСР не є соціалістичним» [5].

Друга теза ґрунтується на гострому несприйнятті політики НЕПу як уособлення відступу від соціалістичних ідей. НЕП, по суті, є реставрацією капіталістичних відносин, які в купі з партійною диктатурою зводять нанівець будь-які ідеї щодо влади трудящих і соціальної рівності. Мова йде про відмову від програми соціалістичної революції, кризи ідеологічних орієнтирів партії і, зрештою, утворення парадоксального положення про державний капіталізм, завуальованого комуністичною фразеологією. З погляду М. Шаповала, дуалістична природа НЕПу полягала в гострій внутрішній суперечності – державний ка-

піталізм, як неухильний шлях до побудови соціалізму, міг бути виключно пропагандистським гаслом нечистих на руку політиків. На основі капіталістичних відносин можна побудувати тільки капіталізм і нічого іншого. Усе решта – це омана, шельмування, одурманювання трудящих заради подолання кризи й утримання влади: «...большевики проклямували весною 1921, після громів кронштадської канонади, „нову економічну політику” (НЕП), як відмову від воєнного комунізму, хоч в дійсності вони відмовились від комунізму взагалі» [6].

Водночас М. Шаповал доходить висновку, що за своєю сутністю радянський режим і побудована ним соціально-економічна система не мають нічого спільного із соціалізмом і проголошеними ним гаслами рівності й боротьби з експлуатацією: «Сучасна большевицька політика – своєрідний капіталістичний дуалізм: державний і приватний капіталізм у своїй конкуренційній грі й боротьбі виробляє їм, торує шлях до соціалізму. Так вони думають. Це є своєрідним прикладом їх любимого діалектичного методу: негоція приватного капіталізму – державний капіталізм, а негоцією цього останнього – соціалізм. Їм здається, що державний капіталізм веде до соціалізму, побороючи приватний капітал. Дивовижна ілюзія!» [7].

Отже, ґрунтуючись на базових соціалістичних ідеях, Микита Шаповал пропонує принципово інший варіант побудови соціально-економічних відносин у державі.

Ще раз наголосимо, що відповідно до запропонованої М. Шаповалом концепції, націоналізація мала бути хоча й обов'язковим, однак лише початковим етапом процесу соціалізації. Саме тут на чільне місце творення нових соціально-економічних відносин мала б вийти інша складова цього процесу – усупільнення праці.

Глибоким переконанням Микити Шаповала було те, що процес усупільнення праці в напрямі еволюції

від дрібних індивідуальних підприємств до великих промислових є об'єктивною історичною необхідністю. Тезу про об'єктивність цього процесу він обґрунтовує як економічними чинниками (підвищення продуктивності праці, якості продукції, збільшення обсягів виробництва і можливостей виживання підприємств), так і суспільними.

У своєму концептуальному підході М. Шаповал відштовхується від принципово іншої вихідної точки. Він виокремлює два аспекти процесу усупільнення праці. Так, з одного боку, він говорить про необхідність утвердження «трудового права на продукт праці». З іншого – обґрунтовує особливості цілей, формування й організації нових виробничих об'єднань на території України.

Зміст, який М. Шаповал вкладає у поняття «трудового права на продукт праці» роз'яснюється ним самим таким чином: «Це значить – вжити продукти по своїй індивідуальній волі, це-б-то продукти, що-до споживання їх, є приватною власністю працівника» [8]. Фактично ця теза логічно закриває блок питань перехідного періоду: ліквідація приватної власності на засоби виробництва – націоналізація – утвердження трудового права на продукт праці.

Апогеем усупільнення праці М. Шаповал вважав перехід до великого промислового виробництва, який мав супроводжуватися, за його висловом, «атрофією авторства»: «Переживши фазу соціалізації, звівши протягом довгої еволюції обробляюче і добуваюче (в нашому розумінні) господарство в єдину систему, ми ліквідуємо всі форми націоналізації, досягнемо соціалістично-господарського синтезу, вступимо в соціалізм. Як довго буде суспільство триматися трудового права на продукт праці, не відомо, але можна вказати, що поділ праці (це-б-то велике виробництво) спричиниться до атрофії чуття на індивідуальний зв'язок людини з продуктами, атрофію авторства» [9].

Цей процес мав створити основу для впровадження нових відносин, які б повністю заперечували право приватної власності, а натомість ґрунтувалися на принципі споживання за потребами. Наголошуючи на невизначеності цих процесів у часі, М. Шаповал сам говорить про гіпотетичність подібних змін. Повертаючись до питань більш прикладного характеру, він пропонує запроваджувати усупільнення праці через укрупнення виробництва, а там, де це неможливо або ж занадто ускладнено (наприклад у сільському господарстві), через систему кооперації.

Однак, розглядаючи цю ідею, варто заважити на відмінностях у її тлумаченні від аналогічних концепцій, виголошених як у деяких західних країнах, так і запроваджених більшовиками.

Основна увага М. Шаповала тут концентрується на тезі про те, що будь-які форми трудових спілок не мають орієнтуватися на отримання прибутку. Комерціалізація подібних об'єднань створює, по суті, ще одного торговельного посередника, усуваючи виробника від права власності на продукт його праці. На цьому принципі будувалася переважна більшість західних моделей кооперативних об'єднань дрібних і середніх виробників, по цьому ж шляху пішли й більшовики, запроваджуючи реформи доби НЕПу.

Іншими словами, не заперечуючи об'єктивності процесу еволюції дрібних приватних господарств і підприємств у більші об'єднання, автор наголошує на тому, що основною метою таких спілок є не конкурентна боротьба з іншими виробниками, а створення сприятливіших економічних умов для вироблення певної продукції (зокрема, більші можливості для інтенсифікації виробництва, обмін досвідом, допомога слабкішим господарствам тощо). З цього приводу М. Шаповал писав: «Сучасна кооперація є породіллям капіталізму і має вмерти разом з ним, а натомість має

вирости, як тепер прийнято говорити, класово-трудова кооперація, котру ми розуміємо як трудові продукційні спільки в новому суспільстві» [10]. До того ж М. Шаповал наголошує на господарсько-виробничому характері цих об'єднань, які покликані насамперед забезпечити право кожного на самореалізацію у праці, а не знищення конкурентів: «Приватно-індивідуальні господарства можуть об'єднатися у приватногосподарські групи, спільності тощо, не втручаючись в сферу публічних прав, аж доти не стануть монополістами в якійсь сфері господарських відносин ... тоді настає момент, коли суспільство мусить протиставити свою силу і свій інтерес силі і інтересові монополіста...» [11].

Разом із загальнотеоретичними викладами М. Шаповал пропонував також вирішення цілої низки питань у площині практичної реалізації економічної політики держави. Одним з аспектів цієї сфери було визначення пріоритетів у розвитку національної економіки.

Зважаючи на історичні традиції, а також структурні особливості економічного життя на території України, М. Шаповал закликав відштовхуватись від уже розвинутих і конкурентоспроможних галузей, не розпорошуючи сили й ресурси на досягнення малореальних перспектив. Виходячи з економічної ситуації, він вбачав найближче майбутнє у розвитку насамперед аграрного сектора, а також пов'язаної з ним переробної промисловості, паралельно слід було зберегти пріоритети для видобувної та металургійної промисловості: «...будування нової України мислимо лише з селянином і властивостями нашої землі, що була, є й буде найбільшим багатством нашим і основою єдиного господарства – аграрного. ...Індустрія у нас є і буде ще більша, але вона є і буде производним, секундарним з'явищем нашого аграрного господарства» [12].

Пропонуючи свій варіант відповіді на поставлені часом питання М. Ша-

повал опікувався перш за все інтересами української нації, прагнучи створити гідні умови для її майбутнього нарівні із будь-якою нацією Європи та світу.

У визначенні позиції М. Шаповала щодо аграрного питання, як одного з найактуальніших і найбільш чітких для українського суспільства, точкою відліку є теза про обов'язкову соціалізацію землі. Відштовхуючись від положення про соціальну неповність української нації (як нації селянської) та переважно аграрний характер економіки України, М. Шаповал вважає основоположним принцип природного права людини на володіння землею. «Земля не може бути приватною власністю, не може бути предметом товарообміну, об'єктом купівлі-продажу. Земля є необхідною природною умовою людського існування, вона не утворена людською працею, а тому з точки зору науки не є капітал і не цінність. Кожна людина має право на існування, а через те право на землю, як необхідну його умову. Право на землю – це конкретний вираз права на існування. Право на існування є особистим правом кожної людини, тому право на землю – є особистим правом людини, тому – основним з громадянських прав» [13].

Реалізація наведеної вище тези мислилася автором через уже представлену раніше схему: націоналізація – впровадження принципу трудового права – соціалізація (усупільнення). Селянин виступає як довічний користувач землі: «Вирвати землю з кайданів приватної власності, визволити всю нетрудову землю і передати її в трудове користування, забезпечити це право організацією трудової держави – це і є соціалізація землі, яка є основою нашої програми» [14].

Проте виникає цілком об'єктивна проблема, пов'язана з історичними особливостями форм ведення селянського господарства в Україні. Традиційно українське село було не общиною (на кшталт Росії), а громадою

спадкових землекористувачів. Тому за відсутності як досвіду, так і бажання основної маси селянства колективно господарювати, організувати і втілити в життя групове використання землі цілими громадами було вкрай малореальним. Сучасні історичні дослідження містять фактичне підтвердження небажання селян входити до будь-яких форм колективного господарювання. Разом з цим у 1918–1920 рр. у селянських масах простежувалась навіть тенденція не до пайового розподілу, а до викупу землі в держави [15]. Основною причиною є, певно, зневіра селянства в безкоштовне передавання землі і намагання хоч якимсь чином закріпити за собою свої наділи.

Наявність проблеми розумів і сам М. Шаповал. З цього приводу він зазначав: «Наша реально-історична Україна – збірник дрібних приватно-індивідуальних, селянсько-подвірних господарств. Цей факт є тією об'єктивною силою, яка означає напрям аграрної політики і тут соціалізація може тільки виникнути в процесі господарської еволюції, а не установлена декретами» [16].

Грунтуючись на цій тезі М. Шаповал робить висновок про те, що «...система користування землею не може бути тепер інакшою, як розподілення її по споживчо-трудовому принципу в розпорядження приватних господарств» [17]. Проте, намагаючись компенсувати визнання неможливості усупільнення праці в ідеальному варіанті, він повертається до норм трудового права і наголошує на необхідності боротьби з «нетрудовим» використанням землі: «...такий дохід як рента від земельної монополії, як конфіскація додаткової праці (надвартості), на який опирається вся капіталістична система, є нетрудовим, значить незаконним, несправедливим, неморальним доходом. ... Критерієм, який допомагає одрізнити трудовий дохід від нетрудового, є праця» [18].

Проте виникла й інша проблема, яка так і не була остаточно вирішена

ні Центральною Радою, ні Директорією, відповідь на яку шукав і М. Шаповал. Мова йде про основні принципи й норми розподілу землі між селянами. Так, з одного боку, велика кількість малоземельного і безземельного селянства вимагала розподілу всіх земель, націоналізованих державою. З другого боку, існувала об'єктивна потреба збереження високопродуктивних інтенсифікованих господарств, де існували насінневі станції, ферми з елітною худобою тощо. Разом з цим залишалася проблема забезпечення переробної промисловості цукровим буряком, збіжжям, технічними культурами, чого не могли зробити дрібні селянські господарства.

М. Шаповал, який доклав чимало зусиль до розроблення аграрного законодавства протягом 1918 р., був одним із авторів не дуже популярної серед селянства норми у 15 десятин на одне трудове господарство. Річ у тім, що М. Шаповал, відстоюючи принцип соціалізації, намагався стимулювати утвердження великих колективних сільськогосподарських підприємств, що пізніше було закріплено у нормі закону як «хліборобські спілки» [19]. Історичні реалії того моменту, а також психологія селянина, який категорично не бажав переходити до колективного господарювання унеможливили реформи у цьому напрямі. Проте навіть перебуваючи в еміграції, Микита Шаповал залишався переконаним у тому, що дрібне селянське господарство приречене, як рудимент минулих століть: «Соціалізація сільськогосподарської продукції з'явиться як економічна необхідність, як єдиний шлях інтенсифікації господарства, цеб-то збільшення продуктивності праці. Конкретним виразом такої еволюції є перехід од дрібного виробництва до великого. І паралельно з збільшенням виробництва йтиме продукційне об'єднання селян, цеб-то господарство з індивідуально-родинного переходитиме в колективне» [20].

Донині залишається дискусійним питання щодо доцільніших і ефективніших форм організації та ведення сільськогосподарського виробництва: приватні фермерські, колективні або ж інші. Однак уже від середини XIX ст. світова практика довела, що рентабельність дрібних і середніх господарств не дає змоги вважати їх основним виробником сільськогосподарської продукції.

Механізм здійснення перетворень у суспільстві загалом і на селі зокрема М. Шаповал вбачав у втіленні актуального сьогодні положення про розширення юрисдикції місцевого самоврядування і делегування державою цим органам широкого кола повноважень, у тому числі й права розподілу (перерозподілу) землі, управління земельними ресурсами, створення колективних сільськогосподарських підприємств тощо. Він писав: «Трудові класи організують свої Ради і здійснюють трудове право на землю. Вони можуть дати певну часть землі в розпорядження центрального органу ("держави"), але тут ніякої державної власності або "націоналізації" нема, є лише господарсько-адміністративне управління (землі під залізницю, биті шляхи, спробні і зразкові чи наукові господарства і т. п.) Ніякої "власності" ані державі, ані місцевим органам: ні націоналізація, ні муніципалізація, а власне – соціалізація, як вища форма суспільного відношення до землі» [21].

Загалом М. Шаповал бачив Україну, як «внутрішню федерацію» місцевих громад із широкими владними повноваженнями. В основу формування цих органів влади він закладав принцип обмеженого соціального представництва, що відповідав його основній ідеї боротьби з експлуатацією трудового люду. Не заглиблюючись у проблему політичного устрою української держави, що є темою окремого дослідження, варто звернути увагу на визначення М. Шаповалом, як обов'язкової умови ефективного функціонування

цих органів, абсолютного й жорсткого контролю виборців над їхнім складом і діяльністю: «...в цих органах мусять бути реальні селяни й робітники, ці організації повинні стати великим числом, щоб справді давали напрям діяльності й життя селянсько-робітничих мас і, нарешті – ці організації мусять бути окремі від "загальнонаціональних". Соціалісти-інтелігенти без контролю трудових мас вироджуються в політиканів-пройдисвітів, доробкевичів і спекулянтів на соціалізмі» [22].

Підсумовуючи все вищевикладене, по-перше, необхідно наголосити на тому, що представлені у цій статті положення є складовими цілісної концепції формування національної державності, розробленої Микитою Юхимовичем Шаповалом, яка ще потребує глибшого і детальнішого дослідження. По-друге, аналізуючи його погляди, потрібно сказати про певний дуалізм у його ідеях, який простежується в наявності, з одного боку, доволі реалістичних і навіть прагматичних оцінок і пропозицій, проте з іншого – не можна не визнавати той факт, що беззастережна відданість положенням соціалізму час від часу ставала на заваді адекватному сприйняттю М. Шаповалом суспільних тенденцій, приводячи до підміни дійсного бажаним. По-третє, необхідно визначити те, що у розробленні свого бачення устрою української держави М. Шаповал закликав максимально враховувати історичні особливості розвитку і становища української нації. Достатньо яскраво це виявилось у питаннях соціально-економічного блоку. Наголосивши на традиційному аграрному спрямуванні економіки українських територій, він пропонував зробити ставку не на «гіперіндустріалізм», який не мав під собою бази розвинутої промисловості завершеного циклу, а на використання наявних ресурсів, знань і традиційних умінь населення.

Важливим висновком є констатація М. Шаповалом нагальної потреби інтенсифікації сільськогосподарського

виробництва та його подальшого розвитку на основі великих аграрних підприємств, озброєних новими технологіями. Негативну роль тут зіграло переоцінення ним перспектив усупільнення праці в тогочасних умовах. Однак і сьогодні, як доводить практика,

об'єднання селян у спільні підприємства здатні скласти конкуренцію навіть великим фермерським господарствам, залишаючи відкритим питання про пріоритети у розвитку сільського господарства та вирішення цілої низки соціальних питань на селі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага: Вільна спілка, 1927. – С. 39.
2. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. – Відень, 1921. – С. 249.
3. Там само. – С. 237.
4. Шаповал М. Большевизм і Україна. – Прага: Вільна спілка, 1926. – С. 8.
5. Там само. – С. 26–27.
6. Там само. – С. 4.
7. Там само. – С. 25.
8. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. – С. 169.
9. Там само. – С. 172.
10. Там само. – С. 242.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО), особовий фонд М. Шаповала, ф. 3563, оп.1, спр. 1. – Шаповал М. Доповідь «Земельна справа на Україні і наша програма» (на зборах українських соціалістів-революціонерів у Празі 1 січ. 1921 р.), арк. 14–15.
12. Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. – С. 234–235.
13. ЦДАВО, особовий фонд М. Шаповала, ф. 3563, оп.1, спр. 1. – Шаповал М. Доповідь «Земельна справа на Україні і наша програма» (на зборах українських соціалістів-революціонерів у Празі 1 січ. 1921 р.), арк. 7.
14. Там само, арк. 9.
15. Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР. // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 68–76.
16. ЦДАВО, особовий фонд М. Шаповала, ф. 3563, оп. 1, спр. 1. – Шаповал М. Доповідь «Земельна справа на Україні і наша програма» (на зборах українських соціалістів-революціонерів у Празі 1 січ. 1921 р.), арк. 11.
17. Там само, арк. 14.
18. Там само, арк. 17.
19. Вісник Міністерства Земельних Справ УНР. – 1919. – Вип. 6. – 1 трав.
20. ЦДАВО, особовий фонд М. Шаповала, ф. 3563, оп.1, спр. 1. – Шаповал М. Доповідь «Земельна справа на Україні і наша програма» (на зборах українських соціалістів-революціонерів у Празі 1 січ. 1921 р.), арк. 15.
21. Там само, арк. 12.
22. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 49–50.

SUMMARY

The article is dedicated to analysis of the views of Mykyta Shapoval, a Ukrainian public and political figure of the first one-third of the 20th century, on the problems of economic policy and agrarian relations in Ukrainian state. This article demonstrates originality of Mykyta Shapoval's standpoint in such actual for Ukrainian nation problem.